

**Постановка проблеми селянського малоземелля в Україні на межі
XIX-XX ст. дореволюційними науковцями.**

В.П. Лук'яненко

РЕЗЮМЕ

Стаття аналізує аграрну проблему кінця XIX – поч. XX ст. очима наукової інтелігенції. Розкривається значення селянського малоземелля в дослідженнях дореволюційних вчених, які в своїх працях подавали докладний аналіз ситуації в аграрному секторі.

Погляди вчених щодо досягнення результатів в аграрному питанні привертають особливу увагу і тому їх діяльність заслуговує на подальше вивчення та застосування.

XX ст. закінчувалося під знаком нестихаючих дискусій і роздумів навколо проблем подальшого розвитку країни. Закінчувалося майже так, як і починалося. Наприкінці XIX - на початку XX ст. серед наукової інтелігенції розгорнулася жвава дискусія з приводу аграрної проблеми. Вона була проявом спроб вирішення вибору моделі майбутнього соціально-економічного розвитку. Дискусія не була випадковою. Адже основою феодальних пережитків і матеріальним оплотом панування самодержавства був аграрний уклад в економіці Російської імперії. Тому центральною ланкою перетворень і запорукою подальшого оновленого розвитку країни було вирішення аграрно-селянської проблеми, оскільки йшлося про докорінні зміни в житті селянства - найчисельнішого класу тогочасного суспільства, зайнятого в основній галузі господарства. До селянської проблеми, як головної в суспільному житті, зводилися всі інші: економічні, соціальні та політичні. Без її вирішення неможливими були ривок уперед в індустріальному розвитку, загальна модернізація країни і подолання її відсталості. Видатні діячі, державні установи, земства і земські службовці, науковці та представники громадських об'єднань пропонували свої шляхи виходу з кризового становища.

Обрана для дослідження проблема має історіографію, яка бере початок у радянській добі. Протягом 60-х – середини 80-х рр. XX ст. було опубліковано ряд ґрунтовних монографій з проблеми [1]. Протягом останнього десятиліття опубліковані праці В.Коновалова, А.Павка, О.Реєнта [2]. Їхні автори зробили ґрунтовні дослідження щодо аграрного питання та урядових реформ в аграрному секторі на початку XX ст., формування, діяльності та розробки програмних документів політичних партій в Україні на початку XX ст., в тому числі щодо реформування аграрного сектору.

Мета даної роботи полягає в систематизованому аналізі постановки проблеми селянського малоземелля в Україні наприкінці XIX – початку XX ст. дореволюційними науковцями. Основним джерелом даного дослідження послужили праці дореволюційних авторів.

До початку XX ст. давалися взнаки залишки кріпацтва, що не тільки не були подолані реформою 1861 р., а й поглибили свій негативний вплив на сільське господарство. На цю обставину звертали увагу дореволюційні дослідники, поставивши на перший план проблему селянського малоземелля, що спричинило тотальну бідність селян.

Одним із перших науковців, які докладно аналізували ситуацію в аграрному секторі, був Олександр Кауфман (1864 – 1919 рр.) – російський економіст, один із лідерів партії кадетів. Він здобув освіту на юридичному факультеті Санкт-Петербурзького університету. По його закінченні працював у службі поземельного устрою селян. У 1900 р. був призначений членом Ученого комітету міністерства

землеробства, яким і числився до виходу у відставку. О. Кауфман склав перший проект закону про додаткові наділи, відіграв активну роль в його остаточній розробці. У січні 1906 р. О. Кауфман вийшов у відставку і після короткочасної політичної діяльності цілком віддався науковій і викладацькій діяльності. Викладав у навчальних закладах Санкт-Петербурга, Москви, зокрема в Московському університеті, Санкт-Петербурзькому інституті вищих комерційних знань. Брав участь у розробці аграрного проекту Конституційно-демократичної партії. Перші роботи О. Кауфмана стосувалися економіки і, деякою мірою, техніки сільського господарства [3]. У них простежується еволюція способів рільництва від екстенсивних форм до правильного трипілля, причому вперше встановлюється існування раніше не описаного типу – "залежно-парової" системи. В галузі статистики Кауфман, як практик, чи не перший у Росії застосував вибірковий метод дослідження для подвірного перепису селянських господарств, розробив своєрідний тип подвірної картки, доповненої рядом питань щодо прибутків і видатків.

Стосовно аграрного питання в Росії, крім численних газетних і журнальних статей, О. Кауфман висловився більш-менш у закінченому вигляді в брошурі "Земля і культура", у ряді доповідей і робіт монографічного типу, написаних у 1906-1907 рр. за дорученнями Конституційно-демократичної партії, особливо ж у курсі лекцій "Аграрне питання" [4]. Він показує, що абсолютне малоземелля, переборне розширення площі землекористування, є скоріше винятком. Істинним джерелом аграрної кризи виступало "відносно малоземелля". Будучи синонімом кризи, відживши свій час більш-менш первісних господарських порядків, відносно малоземелля могло б бути навіть тимчасово усунуте лише при наданні населенню простору, на якому ці порядки тільки і були раціональними. Приблизні підрахунки земельних запасів країни показали, що про таке розширення селянського землеволодіння не могло бути й мови, навіть за повної передачі всієї землі селянам. Отже, вирішення аграрної кризи, на думку О. Кауфмана полягало не в розширенні селянського землеволодіння, а в сукупності заходів економічного і культурного порядку, що допомогли б населенню реформувати своє господарство в напрямку, що відповідало тогочасним умовам і насамперед – тодішній щільності населення. Не "земля, а культура" – от у чому рішення аграрного питання, і О. Кауфман, значною мірою під впливом баченого на багатоземельних окраїнах, рішуче не поділяв поширеної віри в рятівну силу "землі" і "багатоземелля". Якщо він і виступав діяльним прихильником розширення селянського землеволодіння, то залишаючи осторонь випадки абсолютного малоземелля, головним чином тому, що культурний і економічне піднесення вимагали більш-менш тривалого часу і збільшення землеволодіння.

Застосування цього паліативу супроводжувалося, на його думку, і з деякими небезпеками. Рішучий перехід до інтенсивнішого господарства може бути викликаний тільки малоземеллям або, інакше кажучи, – згущенням населення на даній території. Заходи ж, спрямовані на розширення останньої, послабляючи дії зазначеного стимулу, могли сприяти відтягненню остаточного вирішення кризи. Будучи паліативом, розширення землеволодіння селянського не мало шкодити іншим насущним інтересам країни і трудовому населенню. Виходячи з цієї точки зору, О. Кауфман вважав, що кількісна земельна реформа, як вона планувалася в 1905-1906 рр., не мала призвести до знищення приватновласницького господарства, оскільки воно виступало активним економічним і культурним фактором, що сприяло прогресові сільськогосподарської культури і підвищенню її серед навколишнього населення. Спеціальне вивчення питання привело О. Кауфмана до переконання, що подібного роду власницькі господарства, хоча й складали порівняно незначну меншість, але в деяких районах були немаловажним позитивним фактором народної економії [5].

Історик початку ХХ ст. І. Кондратьєв головними недоліками сучасних йому земельних порядків вважав селянське малоземелля; застарілі неефективні способи й засоби обробки землі, тобто технічну й технологічну відсталість; нераціональність розташування селянських земель; нерівномірність розміщення трудового селянства; жорстку експлуатацію селянства з боку торговельного капіталу й землевласників, що обмежувало розвиток селянського господарства; привласнення поміщиками прибутку, що створювався трудовими зусиллями селянства (присвоєння ренти).

І. Кондратьєв, деталізуючи кожен недолік, зауважив, що "перше зло наших земельних порядків" полягало в селянському малоземеллі. Внаслідок скасування кріпацтва, селян, по суті, звільнили малоземельними. Вони не одержали навіть тієї землі, якою користувалися при поміщиках. Приблизно одну п'яту цієї землі відрізали на користь поміщиків. Дослідник наводить факт, що на рев'язку душу при падінні кріпосного права надільної землі припало трохи більше 4,5 дес. Але до 1900 р. населення більш ніж подвоїлося і цей показник скоротився до 2 дес. Правда, це середні показники. У дійсності в процесі звільнення від кріпосної неволі селяни одержали неоднакові наділи. Зокрема, державні селяни одержали найбільший наділ. У середньому по 6,5 дес. і більше на душу. Кріпосні селяни, які становили найчисленнішу групу (майже половина всіх селянських дворів) одержали близько 3 дес. на душу [6]. Найменш забезпеченими серед колишніх кріпаків виявилися так звані "дарственні селяни". Вони погодилися одержати лише четверту частину звичайного наділу, але без викупу. І такі селяни по дев'яти українських губерніях Європейської Росії становили десятю частину поміщицьких селян. Одержавши близько десятини на рев'язку душу, дарственники не мали змоги вести господарство. Не можна забувати також, що двірські селяни взагалі не одержали ніякого наділу.

На справедливу думку І. Кондратьєва, різні групи селянства при скасуванні кріпацтва були поставлені в неоднакові умови, що стало однією з найважливіших складових аграрної проблеми, оскільки більша частина селянства була приречена відразу на малоземелля. Передусім це – кріпаки всіх категорій [7]. Як наслідок, селянство бідувало, здатне працювати, воно не мало куди докласти свою працю. Із часом становище селян погіршувалося. Завдяки зростанню чисельності населення малоземелля загострювалося, охоплюючи все ширші маси. У 1861 р. питома вага селянських дворів з наділом 5 дес. становила 11 %, у 1905 р. – 23 %. А кількість дворів з наділом менше 8 дес. перевищувала 50 % [8]. Ці показники яскраво показують причину загострення земельного питання.

Становище селян ставало зовсім безвихідним, коли відносно малоземелля поєднувалося з малоземеллям абсолютним. Цей бік селянського земельного нестатку знайшла відбиток у доповіді селян Слов'яносербського повіту Катеринославської губернії про свої потреби повітовому комітету: "Поміщик N землі нам ніяк не віддає, ні з половини, ні за гроші для випасу худоби, толоки, і після збирання хліба також не віддає, а купцям наймає все огульно під ватагу, а нам – хоч пропадай не ївши. Проти дворів наших колодязь для водопою худоби й для самих. Ми користувалися ним з покон віку, а тепер не дозволяє не те що худобу напувати, а самим не дає, хоч, не пивши, пропадай. А нам без цього ніяк не можна обійтися, тому що на нашій землі води ніякої немає, земля поміщика обійшла нас навкруги: із правого боку підійшла під хати на три сажні, з лівої боку сажень на 5, а проти дворів сажень на 20. Маємо по одному коню, по корові, і нема де їх випасати, тому що в нас мало землі своєї, а на землю поміщика зайде наша курка або кінь, - він зараз жене в економію й стягує штраф, який хоче, і нам ніяк податися нікуди, тому що поміщик на кожному краї нашого села поставив сторожів. А без цієї землі нам жити ніяк не можна тому що ми дуже малоземельні, - так що своєї землі вистачає тільки на 2 місяці прожити, а крім землі поміщика, нема де взяти, тому що куди не підеш по околиці, - все його

земля [9]".

В. Левитський, досліджуючи аграрну проблему, зокрема у праці "К решению аграрного вопроса", з точки зору селянства, пов'язував її із загальнішим питанням – економічним занепадом селянського класу. Першу причину занепаду він бачив у дефіциті землі у селян (абсолютне малоземелля). Друга причина, на його думку, полягала в черезсмужжі й невідповідній у господарському відношенні конфігурації надільних земель і пов'язаних із цим незручностях проїзду й проходу, відрізаності водопоїв, а також у недоліку спеціальних угідь, лугів, випасів, а іноді лісів (відносно малоземелля). Третім помітним фактором занепаду економічного становища селян виступала відсталість системи ведення господарства (архаїчні прийоми землеробства із трипільям). Четверта причина – адміністративно-політичний лад взагалі, і особливо ті його сторони, якими він стикається із селянським класом. Таким чином, вказує професор, перш ніж перейти до з'ясування способів вирішення аграрного питання й оцінки тих початків, на яких повинне бути засноване забезпечення селян землею, необхідно на основі об'єктивного аналізу всієї сукупності причин, що створюють економічну незабезпеченість селянського класу, врахувати відносне значення кожної з них.

Абсолютне малоземелля В. Левитський пояснював тим, що при складанні Положення про селян 1861 р. редакційними комісіями передбачалося виробити для селян нормальний наділ у розмірі, достатнім для того, щоб зайняти всю річну працю селянських сімейств. Редакційні комісії спочатку й установили, як загальний принцип земельної реформи, що селянам повинно бути "відведено належне по місцях зручностям кількість землі для їхнього побуту, і для виконання їхніх обов'язків перед урядом і суспільством". Але вони незабаром відступили, і в основу наділення селян землею було покладено зовсім інший принцип, а саме: селянам була відведена кількість землі, достатня для забезпечення їхнього побуту за умови додаткових заробітків як від різного роду промислів, так і від роботи з найму в поміщицьких господарствах. При узгодженні цього редакційні комісії відступилися від принципу збереження існуючих за кріпосного права селянських наділів, прийнявши дві норми – вищого й нижчого наділу, причому, перша встановлювалася нижче від вищого наділу, який уже існував. Подальші відхилення від первісного завдання редакційних комісій – забезпечити селян землею – виявилися в допущенні ними дарових і четвертних наділів, у злидарському наділенні бобирів, у звільненні без землі однодворців, що утворили клас безземельних селян, за якими збереглася, і то не скрізь, тільки одна садибна осілість. Рівномірність земельного забезпечення різко порушилася ще й тим, що були прийняті зовсім різні норми душевого наділення для трьох категорій селян – державних, удільних і поміщицьких. Для кожної з них норма наділення варіювалася по різних регіонах держави [10].

Таким чином, В. Левитський стверджував, що реформа 1861 р. свідомо переслідувала мету наділити селян землею в розмірі, недостатньому для зайнятості всіх трудових сил родини. Була розроблена ціла градація норм наділення, у різній мірі недостатніх, створивши крайню строкатість земельного забезпечення селян. Факт недостатності селянських наділів, розподілених по Положенню 19-го лютого, повсюдно стали відзначати ще в сімдесятих роках перші земсько-статистичні роботи, окремі дослідники.

В. Левитський зазначав, що для того, щоб не повторити помилок селянської реформи 19 лютого 1861 р., необхідними супутниками наступної земельної реформи мали стати: широкий розвиток народної освіти, всесвітня організація агрокультурної допомоги населенню засобами держави і земств, широке поставлення меліоративного кредиту, здійснення політичних свобод з усуненням всіх недоліків адміністративного і правового устрою взагалі і тих його сторін, котрі безпосередньо торкалися селянства

[11]. Він вважав, що положення про селян свідомо переслідувало завдання наділити селян землею в розмірі, недостатньому для заняття всіх трудових сил родини. Причому, здійснило цілу градацію норм наділення, у різній мірі недостатніх, створивши крайню строкатість земельного забезпечення селян. Факт недостатності селянських наділів повсюдно стали відзначати ще в 1870-х рр. перші автори у земсько-статистичних дослідженнях.

Велике враження на суспільні кола справила книга професора Ю. Янсона "Досвід статистичного дослідження про селянські наділи й платежі". На підставі урядових і земських даних автор показав недостатність селянських наділів, як основну причину економічної незабезпеченості селян. Ю. Янсон зробив фактичні підрахунки прибутковості селянських земель для всіх типів наділів, після чого прийшов до категоричного висновку про повсюдну недостатність наділів. В одних губерніях вони недостатні для доставляння необхідної кількості хліба для людей і корму для худоби, а в інших губерніях річного врожаю ледь вистачало для прогодування самих землевласників, але нічого не залишалось для сплати податків і інших необхідних витрат селянського побуту.

Досліджуючи Херсонську й Таврійську губернії, Ю. Янсон стверджував, що природно-кліматичні умови прямо призначили цю територію для землеробства, перетворивши її на житницю Росії. Для селянського класу умови життя, однак, гірші тим, що тут середні наділи були меншими, ніж у нечорноземній смузі. У поміщицьких селян – значно менше, так що різниця між наділами цих селян і колишніх державних була набагато меншою, ніж у чорноземній смузі. У цій сприятливій для землеробства смузі, за розрахунками Ю. Янсона, при врожаї озимих хлібів у 4,86 і ярових хлібів у 4,11 пудів з дес., при повсюдному пануванні трипільля потрібно для задоволення необхідних потреб харчування родини й доставляння кормів для худоби наділ у 5 дес. на особу і по 10 дес. на родину. Очевидно, наскільки значним був дефіцит у селянському бюджеті при перевазі в цьому районі колишніх поміщицьких селян, у яких вищий наділ на душу не доходив до 4 дес., знижуючись у нестеповій смузі до 2,5 дес. і нижче. Становище селян з нижчими наділами й батраків було ще гіршим.

Згідно з реформою 1861 р. земельне забезпечення селян південно-західних і північно-західних губерній виявилось нижчим, ніж у середній чорноземній смузі. Державних селян, що одержали порівняно з іншими категоріями селян більший наділ, у цих губерніях було небагато. Переважали ж колишні поміщицькі селяни, що становили у цьому краї 82 % сільського населення, які були наділені недостатньо, і вкрай нерівномірно. Ті розходження в матеріальному становищі селян, які в російських губерніях зумовлювалися вищими, нижчими і четвертними наділами, в українських губерніях підсилювалися розходженням між наділами тяглими, пішими, городніми, батраками й, нарешті, існуванням великої кількості безземельних селян, чиншевиків, що втратили свої права на землю. І для цієї смуги виходить той же висновок про недостатність селянських наділів. У найпридатнішій землеробській губернії – Київській – при найвищій нормі наділення в 4,5 дес. на душу земля тільки могла прогодувати селянина, а на податки потрібно заробляти на стороні. Але цей рівень забезпечення, значно знижувався для "піших", "батрацьких", наділів, поширених в українських губерніях [12].

Професор Ю. Янсон вважав, що редакційні комісії ставили завдання – сформулювати для всіх розрядів селян норми наділів, які давали б можливість селянам годуватися й платити податки тільки за умови додаткових заробітків у вигляді місцевих і відхожих промислів, найму батраками у поміщицькі господарства. До того ж, розміри наділів на душу усіх категорій селян до 1900 р. значно скоротилися внаслідок зростання населення. Зокрема чисельність чоловіків за 40 пореформених років збільшилося на 40 %. Найбільше це зростання зафіксоване в українських губерніях – у

2,5 рази, що значною мірою пояснювалося переселенням селян у цей край з інших місцевостей. Найменшими наділи до 1900 р. виявилися в південно-західному районі – 1,4 дес. (по окремих губерніях – 1,2 – 1,7 дес.), у Харківській губернії – 1,9 дес., у Катеринославській – 1,7 дес. Скорочення наділів особливо було відчутно для колишніх поміщицьких селян, що одержали менші наділи, порівняно не тільки з колишніми державними, але й з удільними селянами [13].

Уявлення про селянське малоземелля на початок ХХ ст. поглиблюється при оцінці його для окремих повітів винятково для поміщицьких селян. Середня норма душевого наділу в Харківській губернії при середній нормі наділу на душу для всіх розрядів селян в 1,0 зменшувалася до 0,5 дес. у Сумському повіті, до 0,8 дес. у Валківському, Ахтирському, Лебединському повітах. Ця ж норма наділу вважалася звичайною в масі повітів інших малоросійських губерній [14]. По українських губерніях на 1900 р. наділами в 1 дес. і менше на 1 душу були забезпечені 767 тис. осіб; наділами від 1 до 2 дес. – 2 200 тис.; від 2 до 3 дес. – 4 287,6 тис. осіб [15].

Задавшись метою з'ясувати причини економічного занепаду селянина, В. Левитський звернувся до розгляду стану селянського землеволодіння й землекористування. При цьому він визначає недостатність первісних земельних наділів, визнану ще в епоху звільнення, за чим послідувало подрібнювання наділів, що зумовило строкатість земельного забезпечення при загальній його недостатності. На думку В. Левитського, сукупність раніше розглянутих факторів спричинили вид земельного нестатку, що можна назвати абсолютним малоземеллям. Але в селянському побуті одержала поширення інша форма відносного земельного дефіциту, яка настільки ж погіршувала економічне становище селян, як і абсолютний недолік земельної площі. Він виражався у нестачі спеціальних угідь: лугів, випасів для худоби, іноді в черезсмужжів, що зумовлювало відрізаність водопоїв і колодязів, що робило вкрай незручним прохід селян до земель. У багатьох селах відчуження значного простору землі під залізничне полотно й перетинання селянських полів залізничними лініями завдали величезні економічні збитки селянському господарству [16]. У всіх цих випадках створювалися істотні незручності, перешкоди для ведення селянського господарства.

Отже, дореволюційні науковці селянські наділи визначали недостатніми для всіх категорій селян. Таким чином, в Україні на початку ХХ ст. малоземелля вважали однією з основних причин бідності селянства і складових аграрної проблеми.

Література

1. Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму (60-90-ті рр. ХІХ ст.). – К., 1970. – С. 11–15; Його ж. Українське село в революції 1905-1907 рр. – К., 1977. – С.15–19; Сенчакова Л.Т. Крестьянское движение в революции 1905-1907 гг. – М., 1989. – С. 4–10.
2. Коновалов В.С. Крестьянство и реформы (Российская деревня в нач. ХХ в.): Аналитический обзор. – М.: ИНИОН РАН, 2000. – 384 с., Павко А. Історія політичних партій, організацій і рухів в Україні у ХХ ст. (теоретично-методичні аспекти проблеми) // Проблеми освіти. Наук. Метод. зб. – К., 1995. – 260 с., Україна в імперську добу (ХІХ - початок ХХ ст.) / О.П Реєнт; Ін-т історії України НАН України. – К., 2003. – 338 с.
3. Кауфман А.А. Очерк способов полеводства в Ишимском округе. Сборник статей / Кауфман А.А. – М.: Изд. Г.О. Лемана и Б.Д. Плетнева, 1902. – С. 12.
4. Кауфман А.А. Аграрный вопрос. Курс лекций / Кауфман А.А. – М.: Московское Общество Народных Университетов, 1907. – С. 42.

5. К вопросу о культурно-хозяйственном значении частного землевладения. – М.: Леман и Сахаров, 1919. – С. 18.
6. Кондратьев И.Д. Аграрный вопрос о земле и земельных порядках / Кондратьев И.Д. – М.: Универсальная библиотека, 1917. – С. 42. – (Серия Лига аграрных реформ).
7. Там само.
8. Порш М. Из статистики України / Порш М. // Україна: Науковий та публіцистичний щомісячний журнал. – 1907. – Т. III. – С. 24 – 45.
9. Аграрный вопрос. Сборник статей издания кн. П.Д. Долгорукова и И.И. Петрункевича // Кн. Долгоруков. Аграрный вопрос с точки зрения крупного землевладения. – С. 2.
10. Левитский В.Ф. Аграрный вопрос в России / Левитский В.Ф. // Брейер Л.К., Брун М., Воробьев Н.И, Герценштейн М., Ден В.Э. Аграрный вопрос: Т. 2 – М.: Беседа, 1907. – С. 223.
11. Там само.
12. Янсон. Ю. Опыт статистических исследований о крестьянских наделах и платах / Янсон. Ю. – СПб.: Тип. М. Стасюлевича, 1877. – С. 73.
13. Сифман Р.И. Динамика численности населения России за 1897-1914 гг. / Сифман Р.И. // Брачность, рождаемость, смертность в России и в СССР. – М., 1977. – С. 62-68.
14. Материалы комиссия по исследованию вопроса о движении с 1861 г. до 1900 г. благосостояния сельского населения средне-земледельческих губерний сравнительно с другими местностями европейской России. Разработано департамент. Окладных сборов. III часть. – СПб., 1903. – С. 159-161.
15. Доклад Харьковской губернской земской управы чрезвычайному губернскому земскому собранию 12 июня 1905 г. по экономическому отделу (Б.И. Каразина). – Харьков, 1905. – С. 27.
16. Левитский В.Ф. Вказ. праця. – С. 229.

THE SUMMARY

The article analyses the agrarian problem of the public-political organizations of the end of XIX–beginning XX centuries eye to scientific intellectuals. Opens importances peasant little lands in study prerevolutionary scientist, who in their own work gave the detailed analysis to situations in agrarian sector.

The glances scientist for achievements result in agrarian question attract emphases and therefore their activity deserves on the most further study and using.

Key words: agraraian reform, little lands, prerevolutionary scientist, peasantry, agrarian sector, agrarian problem.

РЕЗІЮМЕ

Статья анализирует аграрную проблему конца XIX – поч. XX ст. глазами научной интеллигенции. Раскрывается значение крестьянского малоземелья в исследованиях дореволюционных ученых, которые в своих работах подавали подробный анализ ситуации в аграрном секторе.

Взгляды ученых относительно достижения результатов в аграрном вопросе привлекают особое внимание и потому их деятельность заслуживает на дальнейшее изучение и применение.

Ключевые слова: аграрная реформа, малоземелье, дореволюционные ученые, крестьянство, аграрный сектор, аграрная проблема.

Відомості про автора

Лук'яненко Володимир Петрович

Доцент кафедри суспільних наук ДВНЗ Горлівського Автомобільно-дорожнього інституту "Донецький Національний технічний університет"

Коло наукових інтересів: аграрні відносини в Україні на межі XIX-XX ст.

Дом адреса: 84627, м. Горлівка, вул. Гагаріна, буд. 57, кв. 12

Сл. адреса: 84601, м. Горлівка, вул. Кірова, буд. 51.

Конт. телефон: роб. (06242) 55-35-97, моб. (050) 642-79-79

Ел. пошта: lukyanenko_v@mail.ru